

тэрміналогіі ў моўных адносінах у многім базіруецца на фармальна-эстэтычных прынцыпах і паняццёвым апаратае навукі 20–30-х гадоў.

Зразумела, што тэрміналагічныя сінонімы, дублеты, варыянты – гэта не пажаданыя з’явы ў мове навукі, і справядліва большасцю даследчыкаў яны характарызуюцца як тэрміналагічная лішчавасць, празмернасць. Значыць, у працэсе ўдасканалення беларускай батанічнай тэрміналогіі неабходна пазбавіцца ад варыянтаў і ў пэўнай меры абмежаваць сінанімію і дублетнасць.

¹ Гл.: Grodzinski E. Językoznawcy i logicy o synonimach i synonimii. Wrocław, 1985.

² Натансон Э. А. // Научно-техническая информация. М., 1966. №1. С.24.

³ Головин Б. Н., Кобрин Р. Ю. Лингвистические основы учения о терминах. М., 1987. С.54.

⁴ Там жа.

⁵ Толикина Е. Н. // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970. С.61.

⁶ Натансон Э. А. // Научно-техническая информация. С.25.

⁷ Красней В. П. // Веснік БДУ. Сер.4. 1955. №1. С.27.

БАЗЫЛЬ СЕГЕНЬ (Гольшча)

ДА ХАРАКТАРЫСТЫКІ ГАВОРАК БЕЛАРУСКА-УКРАЇНСКАГА МОЎНАГА ПАГРАНІЧЧА

Атуальнасць вывучэння гаворак неаднаразова падкрэслівалася ў мовазнаўчай літаратуры. Сярод іх асаблівае месца займаюць пагранічныя гаворкі на стыку розных моўных сістэм. Пры вывучэнні такіх гаворак непазбежна паўстаюць пытанні, абумоўленыя менавіта перыферычнасцю аб’екта даследавання. Найбольш спрэчнымі з’яўляюцца праблемы моўнай прыналежнасці гаворак, вызначэння межаў паміж дыялектамі асобных моў. Дастаткова згадаць групу палескіх гаворак, асабліва сці якіх даюць магчымасць па-рознаму іх класіфікаваць.

Праблема беларуска-украінскай моўнай мяжы здаўна прыцягвала ўвагу даследчыкаў. Яна бярэ свой пачатак у другой палове мінулага стагоддзя і звязваецца з імем праф. К. Міхальчука. З таго часу даследчыкі неадназначна вырашалі гэтую праблему. Прычыны рознага вызначэння мяжы паміж беларускай і ўкраінскай моўнымі тэрыторыямі трэба шукаць перш за ўсё ў крытэрыях, якімі пры гэтым кіраваліся вучоныя, а таксама ў існаванні на іх перыферыі пераходных гаворак з даволі “размытай” структурай. Такім чынам, паняцце пераходнасці гаворак непасрэдным чынам адносіцца да праблемы іх моўнай прыналежнасці, неадрыўна звязана з ёю.

Тэрмін “пераходная гаворка” далёка неадназначна выкарыстоўваецца ў лінгвістыцы¹. Напаўненне розным зместам гэтага тэрміна звязана ў асноўным з крытэрыямі кваліфікацыі пераходнай гаворкі. Пра гэта грунтоўна гаворыць, у прыватнасці, Э. Смулкова², якая аддзяляе паняцце “пераходныя гаворкі” ад паняцця “змешаныя гаворкі” па шэрагу рыс, уласцівых адным з іх і адсутжных у другіх. З другога боку, у многіх працах азначэнні “пераходны” і “змешаны” пры характарыстыцы гаворак выступаюць як сінонімы³.

Што да праблемы суадносці паняццяў пераходнасці і моўнай прыналежнасці гаворак, то ў даследаваннях адных аўтараў гэтыя паняцці ўзаемазвязваюцца, у іншых яны ўзаемна выключаюцца. Інакш кажучы, у першым выпадку пераходнасць гаворкі дазваляе аднесці, зыходзячы з пэўных крытэрыяў, дадзеную гаворку да адной з памежных моў, у другім не дае падстаў “замацаваць” пераходную гаворку за шырэйшым масівам дыялектаў адпаведнай мовы.

Прыхільнікі першага погляду лічаць, што ў тэарэтычным плане “пераходнай гаворкай з’яўляецца такая, у якой удзел сістэмных інавацыйных рыс, уласцівых мове А, якая блізка ўдзелу інавацыйных рыс, уласцівых мове Б”⁴. У канкрэтных выпадках, на іх погляд, рысы адной мовы значна пераўзыходзяць рысы другой, што спрыяе вызначэнню моўнай прыналежнасці дадзенай пераходнай гаворкі. Згодна з гэтым, у практыцы існуюць пераходныя гаворкі, адны з якіх трэба адносіць да гаворак мовы А, а другія – да мовы Б. Узаемныя ўплывы гаворак суседніх моў не мяняюць іх папярэдне вызначанай прыналежнасці. Рознай можа быць толькі ступень пераходнасці перыферычных гаворак, якая залежыць ад “колькасці старых інавацыйных рыс, пранікшых з суседняй гаворкі,

прыналежнай да іншай этнічнай мовы, а таксама ад рангу гэтых рыс, г.зн. ад іх дыферэнцыяльных магчымасцей. Такія рысы, як дзеканне і цеканне, аканне, мяккасць зычных перад і і е, цвёрды ц, маюць на беларуска-ўкраінскім паграніччы большы "прызнак беларускасці", чым многія іншыя рысы, уласцівыя беларускай мове"⁵.

У апазіцыі да сказанага знаходзяцца даследчыкі, якія прытрымліваюцца погляду, што пераходныя гаворкі складаюць "трэці новы тып гаворкі ў параўнанні з тымі двума, з якіх яны ўтварыліся"⁶. Паводле такіх меркаванняў пераходнасць пастуліруе існаванне паласы пераходнай тэрыторыі, што выключае магчымасць правядзення дакладнай моўнай мяжы. І больш таго, "пераходныя моўныя зоны сведчаць аб тым, што выразныя межы паміж генетычна роднаснымі мовамі адсутнічаюць"⁷.

Цікава, на наш погляд, прааналізаваць, як стасуюцца да канкрэтнай пераходнай гаворкі гэтыя два розныя падыходы. Фактычным матэрыялам для гэтай мэты з'яўляецца гаворка вёскі Трывежа на Беласточчыне, што размешчана ў дзесяці кіламетрах на поўнач ад горада Гайнаўка. Мову жыхароў гэтай вёскі характарызуюць наступныя рысы:

1) оканне: *голова́, молоко́, молодѐго*;

2) цвёрдасць зычных перад е: *ден', ведѐш, тебе́, межа́, берѐза*;

3) мяккасць зычных перад і: *м'ілы, н'ітка, б'іч, в'іно, п'рог'і*;

4) вымаўленне мяккіх т', д' без фрыкатыўнага элемента, г.зн. адсутнасць дзекання і цекання: *ход'і, с'ад', д'іт'а, нос'іт'і*;

5) вымаўленне дыфтонга іе (пасля цвёрдага р – Ые) на месцы этымалагічнага Ъ пад націскам *л'іес, хл'ієб, б'ієлы, с'м'ієло, л'ієто, с'ієно, на вод'іє, ры'єчка, ры'єж*; у ненаціскным становішчы Ъ вымаўляецца як і: *б'іда, гн'ізѐѡ, п'ісѡк, с'п'іѡѡт'і*;

6) вымаўленне дыфтонгаў іе, уо ў закрытых складах пад націскам на месцы старых е, о: *л'ієч, с'ієм, м'ієд, к'уѡн', н'уѡс, муѡст*; не пад націскам этымалагічны е захоўваецца: *земл'а, веснѡ, сестрѡ*;

7) цвёрдасць ц: *пѡл'єц, г'уль'ца, цыбуль'а, купѡц*;

8) цвёрдасць шыпячых ж, ч, ш, а таксама р: *жывѡ, чужѡ, шѡпка, шыло, рѡзер, ры'єчка, рам'ієнны*;

9) пратэтычнае в у асабовым займенніку *вуѡн, вѡнѡ, вѡны*;

10) кароткі канчатак прыметнікаў жаночага роду ў ненаціскным становішчы пры поўным канчатуку пад націскам: *нѡѡ, чырвѡна, дѡбра*, але: *мѡлодаѡѡ, стараѡѡ, чужѡѡѡ*;

11) наяўнасць формы давальнага і меснага склонаў адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду на -ѡві: *сыноѡ'і, на сыноѡ'і, на верхоѡ'і, конѡѡ'і, на конѡѡ'і*;

12) наяўнасць форм меснага склону адзіночнага ліку прыметнікаў і займеннікаў мужчынскага і ніякага роду на -ѡѡм, -ѡѡм: *ѡ мѡлодуѡѡм, на туѡѡм, ѡ нѡѡѡм*;

13) захаванне заднеязычнага асновы ў 1-й асобе адзіночнага і ў 3-й асобе множнага ліку дзеясловаў пры наяўнасці ч у іншых асабовых формах: *с'іку́, с'іку́т – с'ічѐш, с'ічѐ... пеку́, пеку́т – печѐш, печѐ...*;

14) наяўнасць зычнага л' асновы пасля губных толькі ў форме 1-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў II спражэння: *купл'у – к'уп'іш, к'уп'ат, л'убл'у – л'уб'іш, л'уб'ат*;

15) чаргаванне д':дж у асабовых формах дзеясловаў II спражэння: *ход'іт'і, хѡд'іш – ходж'у, лѡд'іт'і, лѡд'іш – лѡджу*;

16) наяўнасць цвёрдага т у форме 3-й асобы дзеясловаў: *но́с'іт, нѡс'ат, хѡд'іт, хѡд'ат, бер'ут, нес'ут*;

17) захаванне канцавога галоснага ў форме інфінітыва: *ход'іт'і, роб'іт'і, с'п'іѡѡт'і*.

Некаторыя з адзначаных рыс патрабуюць пэўных заўваг. У дадзенай гаворцы адсутнічае такая характэрная, тыпова беларуская з'ява, як дзеканне і цеканне. Элементы апошняга, аднак, выяўляюцца пры вымаўленні спалучэння зычных ст перад і (напр., *гос'ц'інец, хрыс'ц'іны, с'ц'іна́, крас'ц'і*), а таксама ў словах тыпу *гуос'ц'і, тес'ц'і*⁸.

Зычны **ц** вымаўляецца некаторымі мякка: *гурчы́ца, купе́ц, ўа́йца*. Лічыць на дадзены момант такое вымаўленне асноўным, на нашу думку, нельга, таму што выяўляецца яно найперш у людзей, якія жывуць у вёсцы параўнальна нядоўгі час. Адносна канчатка давальнага і меснага склонаў адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду трэба адзначыць, што канчатак давальнага склону **-ові** не распаўсюджваецца на ўсе назоўнікі. У месным склоне шэраг назоўнікаў ужываецца з канчаткамі **-і, -ы, -іе**: *на поро́зі, на во́зі, на тра́кторы, у хл'і́ві, у гум'і́і*.

На падставе пералічаных рыс цяжка адназначна аднесці дадзеную гаворку да дыялектаў беларускай ці ўкраінскай моў. Па меркаваннях многіх даследчыкаў, рашаючым пры вызначэнні беларуска-ўкраінскай моўнай мяжы з'яўляецца цвёрдае (украінскае) або мягкае (беларускае) вымаўленне пярэднязыхных зубных і губных перад **е, і**. А як быць, калі, як у нашым выпадку, перад **е** вымаўленне ўказаных зыхных цвёрдае (*весна́, дэ́вет, менé, тебé*), а перад **і** – мягкае (*п'і́м'і, п'і́во, поб'і́м'і, д'і́во, пом'і́ж*)? На гэтае пытанне не даў адказу нават сам Я.Карскі, які прызнаваўся: "Не ведаю, як быць у тых выпадках, калі ёсць адно толькі цвёрдае э?"⁹. Некаторыя сучасныя даследчыкі прапануюць у такім разе ўлічваць большую колькасць рыс, перш за ўсё старых, традыцыйных, што вылучаюцца яркімі дыферэнцыяльнымі прыметамі, напр., акрамя згаданай, аканне–оканне, цвёрдасць–мяккасць зыхнага **ц**, дзеканне, цеканне–паўмяккасць **д', т'** (або іх цвёрдасць). Аднак паняцці "колькасці", "старасці" або "даўнасці" моўных рыс гэтымі даследчыкамі не ўдакладняюцца і, на наш погляд, не вельмі добра стасуюцца з прынцыпам навуковай дакладнасці. Яны не акрэсліваюць і не могуць акрэсліць, якая колькасць рыс дакладна вызначае моўную прыналежнасць гаворкі і наколькі старымі, даўнімі павінны быць гэтыя рысы. Розны падыход да гэтых пытанняў спрыяе суб'ектыўнай класіфікацыі гаворак.

Адносна нашай гаворкі можна сказаць, што пры наяўнасці ў ёй дзекання, цекання, акання, мяккасці зыхных перад **е, і**, цвёрдасці **ц** не ўзнікала б істотных пярэчанняў класіфікаваць яе як беларускую. Прысутнасць у гаворцы ікання, цвёрдасці зыхных перад **е, і**, окання, мяккіх **д', т', ц'** не павінна было б выклікаць сумненняў, што гэта гаворка ўкраінская. Аднак на беларуска-ўкраінскім моўным паграніччы так ярка выражаныя гаворкі не сустракаюцца. Доказам гэтаму служыць наша гаворка. Па некаторых яе рысах (цвёрдасць зыхных перад **е**, оканне і інш.) яе можна аднесці да ўкраінскіх гаворак, паводле іншых (мяккасць зыхных перад **і**, цвёрдасць **ц** і інш.) – да беларускіх. Такім чынам, у цэлым, наша дыялектная гаворка паслядоўна не ўпісваецца ні ў паняцце "ўкраінская", ні ў паняцце "беларуская". Яе мэтазгодна акрэсліць як пераходную. Пацвярджаюць гэта наступныя факты. Наяўнасць мяккіх **д', т'** ставіць дадзеную з'яву паміж беларускімі мяккімі фрыкатыўнымі **дз', ц'** і ўкраінскімі цвёрдымі **д, т**, параўн.: *хадз'і́ц'–ход'і́м'і–ходы́ты, мы́ц'–мы́т'і–мы́ты*. Вымаўленне дыфтонга **іе** на месцы націскных **ѣ** і этымалагічнага **е** таксама сведчаць пра пераходнае вымаўленне паміж беларускім **е** і ўкраінскім **і** (*л'ёта–л'ёто–л'іто, б'ёлы–б'іёлы–б'ілы*). У дыяхронным плане адзначаныя рысы з'яўляюцца доказам старажытнасці гаворкі, сведчаннем пераходнай стадыі паміж сучаснымі беларускай і ўкраінскай літаратурнымі мовамі і іх супольным "прадам", якім быў пэўны старажытнаўсходнеславянскі дыялект. Да яго асаблівасцей можна аднесці і оканне, і захаванне суфікса інфінітыва **-т'і**. Па гэтай прычыне наўрад ці слухна лічыць оканне як доказ "ўкраінскасці" гаворкі.

Значыць, дадзеная гаворка захоўвае старажытныя, архаічныя рысы. У польскім мовазнаўстве такія гаворкі, услед за У.Курашкевічам, абазначаюцца як "рускія"¹⁰ (польск. *ruski* ўжываецца для азначэння з'яў, агульных для ўсіх усходнеславянскіх моў; для акрэслення рускай мовы існуе ў польскай мове іншы прыметнік – *rosyjski*).

Такім чынам, класіфікаваць нашу гаворку як пераходную беларуска-ўкраінскую можна не толькі ў сінхронным плане, але і з гістарычнага пункту погляду. Разам з тым лічыць пытанне аб моўнай прыналежнасці дадзенай гаворкі закончаным ніяк нельга. Магчымаць рознага падыходу да закранутай праблемы даказвае, што пераходнасць – з'ява складаная, многааспектная і супярэчлівая. "Каб заняць рашучае, цалкам навуковае становішча на тэму ацэнкі канкрэтнай гаворкі, трэба перш за ўсё мець багаты і салідна сабраны моўны матэрыял, у меру ўсебакова дакументаваную гісторыю засялення дадзенай тэрыторыі, а таксама добра арыентавацца ва ўсёй сукупнасці адпаведных культурных, рэлі-

пійных і іншых з'яў <...> Пры аналізе дыялектнага матэрыялу неабходна браць пад увагу, па меры магчымасці, усе ўзроўні дадзенай сістэмы: фанетычны, фаналагічны, марфалагічны, сінтаксічны, лексічны¹¹. Рэалізацыя гэтых пастулатаў патрабуе шырокага падыходу да канкрэтнага матэрыялу.

- ¹ Гл.: Smułkowa E. // Gwary przejściowe i mieszane na terenach słowiańskich. Lublin, 1993. S.283.
- ² Там жа. С.288.
- ³ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С.433.
- ⁴ Sajewicz M. // Gwary przejściowe i mieszane na terenach słowiańskich. S.257.
- ⁵ Там жа.
- ⁶ Дурново Н.Н., Соколов Н.Н., Ушаков Д.Н. // Русский филологический вестник. М., 1915. Т.34. №4. С.216.
- ⁷ Прохорова С. // Systemy onomastyczne w słowiańskich gwarach mieszanych i przejściowych. Lublin, 1993. S.252.
- ⁸ Гл.: Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny. Т. 2 (mapy 82, 87). Wrocław, 1989.
- ⁹ Карский Е.Ф. Белорусы. Вильня, 1904. Т.1. С.11.
- ¹⁰ Kuraszkievicz Wł. // Ruthenica. Warszawa, 1985.
- ¹¹ Buczyński M. // Gwary przejściowe i mieszane na terenach słowiańskich. S.22.

В.А. МАСЛАВА

МІФ І ЯГО АДЛЮСТРАВАННЕ У СЕМАНТЫЦЫ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК

Апошнія гады характарызуюцца вострай цікавасцю да міфа, доказам чаго могуць служыць шматлікія міфалагічныя слоўнікі-энцыклапедыі, якія выйшлі ў гэты час: Мифы народов мира. Т. 1-2. М., 1987; Мифологический словарь. М., 1991; Мифы древних славян. Саратов, 1993; Словарь символов. Мифология. Магия. Психоанализ. М., 1994; Мифы бацькаўшчыны. Мн., 1994; Словарь славянской мифологии. Н.-Новгород, 1995; У.І.Коваль. Народныя ўяўленні, павер'і і прыметы. Гомель, 1995 і інш.

Пад міфам мы разумеем форму старажытнай культуры, спосаб спасціжэння сусвету, абагульнены вопыт народа, замацаваны ў сістэме вобразаў. Даследаванне міфалогіі праз прызму мовы толькі пачынаецца. Мэта дадзенага артыкула – паказаць, як адлюстроўваецца міфалагічны кампанент культуры і нацыянальнай свядомасці ў фразеалагічных адзінках (ФА). Тэарэтычнай асновай гэтага падыходу з'яўляецца погляд на ФА як на адзін са спосабаў функцыянавання міфалагічных ведаў. Пастаўленыя ў працы задачы вырашаюцца не толькі на аснове моўнага матэрыялу, але выкарыстоўваецца фальклорная, этнаграфічная, біблейская інфармацыя.

У любой мове існуюць ФА, якія прама і непасрэдна ўказваюць на миф: *вавилонское столпотворение, соломоново решение; вялікі потоп, хоць потоп* і інш. Гэтыя ФА заснаваны на агульнавядомых міфах, зразумелыя ўсім носьбітам мовы, не патрабуюць пэўнай інтэрпрэтацыі.

Дастаткова празрысты таксама ФА, якія маюць у сваёй аснове біблейскія міфы, напрыклад шматлікія міфы пра грэх – *братъ грех на душу, смертный грех; чаго граха таіць, і смех і грэх, як на грэх*, міфы пра Хрыста – *з'яўленне Хрыста народу; Хрыста ради*.

Матэрыялам для нашага даследавання паслужылі толькі тыя ФА, міфы ў якіх утоеныя, закадзіраваныя, патрабуюць інтэрпрэтацыі, паколькі захоўваюць інфармацыю аб поглядах нашых продкаў на сусвет і на саміх сябе. Скарыстоўваліся намі таксама біблейскія, фальклорныя і этнаграфічны матэрыялы.

У існуючыя класіфікацыі міфаў дрэнна ўкладваецца моўны матэрыял (напрыклад, у класіфікацыю, прапанаваную А.Ф.Лосевым). Гэтым выклікана неабходнасць прадставіць ФА, звязаныя з міфамі, іншым спосабам. Дадзеныя ФА мы падзялілі на тры групы: **сусвет, чалавек і грамадства**. У сваю чаргу, група **сусвет** не з'яўляецца аднароднай, тут таксама выдзелена тры падгрупы: 1) **сусвет**, куды ўвайшлі ўсе касмаганічныя міфы; 2) **першасутнасці**, г.зн. фундаментальныя стыхіі светабудовы; 3) **прырода** – жывёлы і расліны.

У групе **грамадства** ўзнікла неабходнасць стварыць таксама тры падгрупы: 1) **грамадскі лад**; 2) **паводзіны**; 3) **багі і д'яблы**.